

Sevinc Allahverən qızı Hüseynova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
“Arxeoloji irsin tarixi və nəzəriyyəsi” şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: sevinc-h9@mail.ru

NAXÇIVANIN SON TUNC-ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNÜN BOKAL TIPLİ QABLARI

Aşar sözlər: Son tunc dövrü, erkən dəmir dövrü, arxeoloji abidə, keramika, bokal

Key words: Late Bronze Age, Early Iron Period, archaeological site, ceramics, Glass.

Ключевые слова: Поздний бронзовый период, ранний железный период, археологический памятник, керамика, бокал.

Annötasiya. Müstəqillik illərində Azərbaycanın son tunc-erkən dəmir dövrü arxeoloji abidələrində aparılan geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində külli miqdarda keramika məmulatı əldə olunmuşdur. Keramika məmulatı içərisində yalnız bu dövr üçün səciyyəvi olan gil qablar vardır ki, onlardan bir qrupu da öz orijinal formaları ilə seçilən bokal tipli qablardır. Apardığımız təhlillər bu qabların boyalı qablar mədəniyyətinin təsiri altında yarandığını və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsirinə məruz qaldığını göstərir. Belə ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid arxeoloji komplekslərdə də bu tip qablara rast gəlinmişdir və maraqlıdır ki, həmin qablar bu mədəniyyətin ənənələrinə uyğun hazırlanmışdır.

E.ə. II minilliyin ikinci yarısında Ön Asiyada siyasi vəziyyət dəyişməyə başlayır. Hett dövlətinin yaranması (e.ə. XV əsr), Assuriyanın işğalçı yürüşləri (e.ə. XIII-XII əsrlər) bölgənin siyasi xəritəsini dəyişdirir və bir çox dövlətləri, xalqları Assuriyadan asılı vəziyyətə salır. Belə şəraitdə ən ucqar nöqtələrdə belə məskunlaşmış tayfalar özünümüdafiə tədbirləri görməyə məcbur olurlar, nəticədə möhtəşəm qalalar, siklopik tikililər meydana gəlir. Siklopik tikililərdən ibarət belə bir müdafiə “zənciri” Naxçıvan ərazisində, Araz çayının sol sahili boyunca yaranır. Burada, son tunc-erkən dəmir dövründə tikilmiş Sədərək qalası, Oğlanqala, Qızqala, Qarasu qalası, Çalxanqala və Sumbatan dizə qalası kimi möhtəşəm qalaların qalıqları dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Vaxtaşırı müharibələrin olmasına baxmayaraq bu dövr iqtisadi-mədəni inkişafın yüksəlişi, ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi ilə də fərqlənir. Belə ki, məhz bu dövrdə möhtəşəm qalaların ətrafında sənətkarlıq ocaqlarının yerləşdiyi şəhərlər yaranmağa başlayır və bu yaşayış məhəllələri də əlavə müdafiə divarları ilə əhatə olunur. Naxçıvan ərazisində kənd adlarının sonuna əlavə olunmuş “dizə” sözü (Sumbatan dizə, Kərimqulu dizəsi, Vənənd dizəsi, Qoşa dizə, Baş dizə və s.) həmin yaşayış məskənlərinin son tunc-erkən dəmir dövründə müdafiə divarlarına malik yaşayış məskəni olduğunu bildirir.

Dövrün iqtisadi-mədəni inkişafı özünü tədqiq olunmuş qəbir abidələrinin materiallarında da göstərir. Əldə olunan tapıntılar, xüsusən, bəzək əşyaları və metal məmulatları həmin dövrdə Naxçıvanın Yaxın Şərq ölkələri ilə sıx əlaqələri olduğunu sübut edir. Tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş silindrik möhürlərin çoxlu sayda aşkar olunması artıq bu ərazilərdə yeni sosial münasibətlərin, əmlak bərabərsizliyinin, notarial və dövlət qurumlarının yarandığını təsdiq edir.

Ümumi iqtisadi-mədəni yüksəliş sənətkarlığın inkişafına da öz yüksək təsirini göstərir. Mineral yataqlarının istismarı güclənir, metallurgiya inkişaf edir, məişətdə və təsərrüfatda işlədilən metal məmulata tələbatın çox hissəsi yerli istehsalın hesabına ödənilir. Dulusçuluq başqa sənətkarlıq sahələrindən (metalişləmə, zərgərlik və b.) heç də geri qalmır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsiri ilə nisbətən zəifləmiş boyalı qablar istehsalının inkişafı yenidən dirçəlməyə başlayır. Son tunc-erkən dəmir dövrü üçün xarakterik olan yeni təyinatlı, yeni formalı gil qablar istehsal olunur. Bu qablar içərisində “çaynik” tipli qabları, üçayaqlı vazaları və bokalları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. “Çaynik” tipli qablar artıq orta tunc dövründən məlum idi. Bu qablar haqqında, xüsusilə, “çaynik” tipli qablar haqqında elmi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat verilmiş, onların formasının zaman-zaman dəyişməsi, mərhələlər üzrə təsnifatı verilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, son tunc-erkən dəmir dövründə məişətdə geniş yayılmış qablardan biri də bokal tipli qablardır. Bəzi tədqiqatçılar bu qabları qədəh də adlandırırlar. Lakin, qədəh adını bu tip qabların hamısına aid etmək olmaz. Qədəh kimi yalnız kiçik həcmli qabları adlandırmaq olar. Ona görə də bu tip qabların bütün çeşidlərinin bokal adlandırılması daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Bokal tipli qabların böyük əksəriyyəti çəhrayı gilli olsa da, boz gilli bokallara da rast gəlinir. Bu qablardan təyinatına görə həm mətbəxdə, həm də süfrədə istifadə olunmuşdur. Mətbəxdə istifadə olunan bokallara nisbətən süfrədə istifadə olunan bokallar daha nəfis hazırlanmış və daha zəngin naxışlanmışdır.

Naxçıvan ərazisində bokal tipli qablar daha çox son tunc-erkən dəmir dövrü nekropollarından aşkar olunmuşdur. İlk dəfə Qızılburun nekropolunun daş qutu qəbirlərindən əldə olunan bu qabları formalarına görə iki tipə ayırmaq olar.

Birinci tipə daxil olan bokallar düz ağızlı, aşağıya – oturmağa doğru daralan silindrik gövdəli (bəzən şar gövdəli) olub, ağız aşağıya olan qif formalı oturmağı və ortada gövdəyə birləşən yarım dairə formalı çubuqvari tək qulpu vardır (Şəkil 1, 1-3). Adətən gilinə narın qum qatılmış boz rəngli bu bokalların naxış və bəzəkləri çox azdır. Birinci tip bokalların hündürlüyü 12-14 santimetrdən 18-19 sm-ə qədər, gövdəsinin diametri 6-8 sm, oturmaqlarının diametri isə 5-7 sm olur. Bir qayda olaraq birinci tip bokalların oturmaqlarının diametri ağızlarının diametridən çox kiçik olur. Bu bokallardan birinin ağızına yaxın relyefik kəməresi və qulpunun üstündə iti uclu məməcik formalı bəzəyi vardır (1, Tablo 2, 3). Digər bokalın xaricdən ağızına yaxın cızma üsulu ilə iki paralel xətlər arasında iti ucları yuxarıya olan üçbucaqlar çəkilmişdir (1, Tablo 4,1). Başqa iki bokalın heç bir naxışı və bəzəyi yoxdur. Qeyd edək ki, bu tip bokallar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ənənələrinə uyğundur və bu mədəniyyətin təsiri altında hazırlanmış qablarla eyniyyət təşkil edir. V.Əliyev birinci tip qədəhləri Boyalı qablar mədəniyyətinin dördüncü mərhələsində - e.ə. XI-VIII əsrlərdə) istehsal olunmuş qablar qrupuna aid edir (2, 85-86, Tablo XVI, 1,2).

Qızılburun nekropolundan tapılmış **ikinci tip** bokallar birinci tip bokallardan formasına, rənginə və zəngin naxışlanmalarına görə fərqlənilir. Çəhrayı gilli bu bokallar adətən silindrik boğazlı (bəzən yuxarıya – ağıza doğru genişlənen), şar gövdəli (bəzən sıxılmış formada), düz oturacaqlı və tək qulplu olurlar (Şəkil 1, 4-5). Qulp gövdənin yuxarı hissəsini – qabın çiyini ilə silindrik boğazın ağıza yaxın hissəsini birləşdirir. Düzdür, belə formalı bokallar içərisində nadir hallarda boz gilli, naxışsız qablara da rast gəlinir, amma, böyük əksəriyyəti cəhrayı gilli olub üzəri boya naxışlarla, həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bu bokallar fakturalarına görə fərqlənsələr də (qara-boz və ya çəhrayı gilli) formaca eyniyyət təşkil edirlər. Bu tip bokalların ilk nümunələri düz oturacaqlı, şar gövdəli, uzun silindrik boğazlı olsalar da, sonradan onların formasında müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. Dəyişikliklər daha çox bokalların oturacaq hissəsində izlənilir. Düz oturacağa əlavə edilən ağız aşağıya olan qıf formalı əlavə oturacaq ona daha yaraşqlı görkəm verir (Şəkil 1, 6). Bu qablar əvvəlki qalın divarlı kobud bokallara nisbətən daha nəfis hazırlanmışdır. İkinci tip bokalların iki variantına rast gəlinir. Birinci variantı aid bokallar düz oturacaqlı olub geniş yayılmışdır, onların gövdələrinin diametri (18-22 sm), adətən ağızlarının (16-18 sm) və oturacaqlarının (8-10 sm) diametrindən böyük olur (Şəkil 1, 4-5). İkinci variantı aid bokallara Naxçıvan ərazisində az, Urmiya gölü ətrafı abidələrdə daha çox rast gəlinir. Bu qabların birincilərdən fərqi onların kiçik dabanlı oturacağa (diametri 5-6 sm) malik olması, ağız (10-11 sm) və gövdələrinin (10-12 sm) diametrlərinin təqribən bərabər olmasıdır (Şəkil 1, 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, boz gilli bokallar çəhrayı gilli bokallara nisbətən kobud hazırlanmışdır və üzərlərində heç bir naxış yoxdur (1, Tablo 7, 1,4). Cəhrayı gilli bokallar isə nəfis şəkildə simmetrik hazırlanmışdır, ağızları boz rəngli bokallara nisbətən daha açıq formadadır. Gövdəsinin yuxarı hissəsi – çiyini iki qalın paralel xətlər arasında iti ucu yuxarıya yönəlmiş, içərisi tor naxışlı üçbucaqlarla bəzədilmişdir (Şəkil 1, 5). Naxışlanmada əsasən qara və qırmızı boyalardan istifadə olunmuşdur (1, Tablo 5, 5). Qeyd etmək lazımdır ki, analoji naxışlara dolça, “çaynik” və çəhrayı gilli digər qabların üzərində də rast gəlinir. V.Əliyev bu tip boyalı qabları Boyalı qablar mədəniyyətinin üçüncü mərhələsinə - e.ə. XIV-XI əsrlərə aid edir (2, 67; Tablo VII, 5,6). Amma, nədənsə tədqiqatçı bu qabları “küpə” adlandırır (2, 67), halbuki küpələr və bokallar təyinatına görə fərqlənilir. Belə ki, küpələr mətbəx qabı olub ərzaqın saxlanması, bokallar isə süfrə qabı olub maye içkilərin qəbulunda istifadə olunurdu.

Kültəpədən tapılmış bokalların çoxu birinci tip bokallardır (3, Tablo XXX, 13). Bildiyimiz kimi bu bokalların boğaz hissələri hələ tam formalaşmamışdır, üzü aşağı qoyulmuş qıfa oxşar oturacaqları da qısadır və tam formalaşmamışdır, birinin ağızından bir az aşağı boğazında simmetrik şəkildə sınaq bucaqlar əmələ gətirən bir xətlə naxışlanmışdır (3, 162; Tablo XXXI, 11). Kültəpədən tapılmış bokallar içərisində ikinci tipə aid olan bir bokal vardır. Lakin onun forması belə qabların geniş yayılmadığını və tam formalaşmadığını göstərir. O.Həbibullayev boz və qara-boz rəngli bu qabları nədənsə küpə adlandırır, halbuki, onların forması bokal olduqlarına şübhə yaratmır. Bu qablarda diqqəti cəlb edən qıfşəkilli oturacağın şarşəkilli gövdəyə və silindrik boğaza nisbətən çox kiçik olmasıdır (3, Tablo XXIX, 11).

Qəhrəman Ağayev Şahtaxtı nekropolundan tapılmış bokalların boz gilli olub, statistik cəhətdən keramikanın az bir hissəsini təşkil etdiyini göstərir və onları buradan əldə edilmiş keramikanın 6-cı qrupuna aid edir (4, 93). Qeyd edək ki, Şahtaxtıdan tapılmış bokalların üzərində cızma paralel xətlərə daha çox təsadüf olunur (4, Tablo XXVI, 3; XXVII, 2,3,5,6; XXVIII, 3).

Cənubi Azərbaycan ərazisində, Urmiya gölü yaxınlığındakı Göytəpə abidəsində tapılmış bokallar qara gilli olub (5, 125) Naxçıvan bokallarından nisbətən fərqlənirlər və onlarda Yaxın Şərqi təsiri daha çox izlənilir. Bu bokalları Naxçıvan bokallarından fərqləndirən cəhət uzun silindrik boğazlarının gövdələri qədər enli olması və qulplarının gövdənin lap yuxarısı ilə boğazın ağıza yaxın hissəsini birləşdirməsidir (5, Şəkil 47. 1,2).

Azərbaycanın başqa abidələrindən az da olsa bokal tipli qablar aşkar olunmuşdur. Lakin onların formasındakı bəzi elementlər tədqiqatçılara bu qabları birbaşa bokal kimi adlandırmağa imkan verməmişdir. Belə ki, Qarabulaq nekropolunun 91 sayılı kurqanında aşkar edilmiş bokalların Naxçıvan və Urmiyaətrafı abidələrdən əldə olunmuş bokallardan əsas fərqi onların qulplarının yuxarı hissəsinin birbaşa ağızının kənarına birləşməsi və üzərinin zəngin naxışlanmasıdır (6, 62; Tablo X, 32, 33, 37, 38). Xatırladaq ki, Naxçıvan və Urmiyaətrafı abidələrdən əldə olunmuş bokalların qulpları ağız kənarından bir qədər aşağıda silindrik boğazın yuxarı hissəsinə birləşir.

Qeyd etdiyimiz kimi, I minilliyin əvvəllərində bokalların formaca daha fərqli çeşidləri meydana gəlir. Bu dövrdə geniş yayılmış **üçüncü tip** bokallar formalarına görə olduqca sadədirlər (7, Tablo 50,8). Düz divarlı, bikonik gövdəli olub, gövdəsi aşağıya doğru daralır və qabın dibinə səviyyəsindən azca yuxarı, maili şəkildə açılaraq qısa, qıf şəkilli oturacaq əmələ gətirir (Şəkil 1, 7-9). Bu tip bokalların ağızlarının diametri 10-12 sm, gövdələrinin diametri 8-10 sm, oturacaqlarının diametri 4-5 sm, hündürlükləri 12-14 sm-dir. Şahtaxtıda aşkar olunmuş bu bokallardan bəzilərinin gövdələrində hələqəvari qulpu vardır. V.Əliyev üçüncü tipə aid qulplu bokalları Boyalı qablar mədəniyyətinin üçüncü mərhələsində (e.ə. XIV-XI əsrlərdə) istehsal olunmuş qablara aid edir (2, 74. Tablo XI, 8,9). Xaraba Gilan nekropollarından tapılmış bu tip bokalların qulpsuz nümunələri e.ə. VIII-VI əsrlərə aiddir. (7, Tablo 62,2). Bu tip qablar birinci tip bokallardan yalnız gövdələrinin formasına və oturacaqlarının qısa olmasına görə fərqlənirlər. Üçüncü tip bokallar içərisində antropomorf fiqurlu qablar da vardır ki, onlar başqa bir tədqiqat mövzusu (antropomorf qablar) olduğundan burada onların təhlilini vermirik.

Bokalların gövdədən yuxarı hissəsi az dəyişikliyə uğrasa da, gövdədən aşağı hissələri zaman-zaman müxtəlif formalar alır. Belə ki, E.ə. I minilliyin əvvəllərində düz oturacaq bokallarla yanaşı disk formalı dabanlı oturacağa, üzü aşağı qıf formalı oturacağa malik qablar da geniş yayılmağa başlayır.

Bokalların əsasən, gövdəsinin yuxarı hissəsi – çiyini və boğazı naxışlanmışdır. Çəhrayı gilli bokallar içərisində ancaq, boya naxışlı nümunələrə rast gəlinir. Naxışlar qabın boğaz və gövdəsinin ortasından keçən paralel xətlər arasında verilmişdir. Ən çox rast gəlinən naxış motivi içərisi “tor” üsulu ilə doldurulmuş üçbucaqlardan ibarətdir. Üçbucaqların kənar xətləri qalın zolaqlar şəklində, içərisindəki çarpaz “tor” naxışlar isə nazik xətlərlə verilmişdir. Bəzi bo-

kalların təkə çiyin hissəsini üçbucaqlar bəzəyir. Naxışları haşiyələyən paralel xətlər də qalın verilmişdir. Boğazı naxışlanan bokalların ağızının kənarı içəri tərəfdən 1,5-2,0 sm enində boyanmışdır (Şəkil 1, 5).

Bəzən qəbirlərdən aşkar edilən bokallar bu qəbirlərin dövrünü dəqiqləşdirməyə imkan verir. Məlumdur ki, boyalı qablar istehsalı tənəzzülə uğradıqdan sonra yalnız boz rəngli bokallar istehsal edilmişdir. Ona görə də, boyalı qabların, o cümlədən bokalların aşkar edilmədiyi nekropolların dövrü, çox ehtimal ki, e.ə. VIII əsrdən sonraya aiddir. Bunu Kolanı nekropolunun timsalında aydın izləmək mümkündür (8, 26, 40; Şəkil 25, 1-4, 9-12).

Qəbirlərdən tapılan bəzi bokallar asimmetrik formada kobud düzəldilmişdir. Belə bir fikir var ki, bu cür asimmetrik, kobud düzəldilmiş, səliqəsiz rənglənməmiş qablar, dəfn mərasimi üçün xüsusi olaraq istehsal olunmuşdur. Ona görə də onların formalarının düzgünlüyünə, nəfis hazırlanmasına o qədər də diqqət yetirilməmişdir. Amma, bu fikri təsdiq edəcək kifayət qədər faktlar yoxdur. Belə ki, nəfis hazırlanmış qablar qoyulmuş qəbirlər də çoxdur. Zəngin avadanlıqlı, nəfis qabların qoyulduğu qəbirlərlə yanaşı kobud hazırlanmış, səliqəsiz naxışlanmış qabların qoyulduğu qəbirlərin varlığı cəmiyyətdə güclü differensasiyanın, təbəqələşmənin getdiyini sübut edir. Bəzi qəbirlərə birbaşa məişətdən götürülmüş qablar da qoyulmuşdur. Qədim Azərbaycan tayfalarının dəfn adətinə görə mərhuma məxsus şəxsi əşyalar qəbirdə onun yanına qoyulurdu. Bu fikir, çox güman ki, bəzək əşyalarına, geyimə və silaha aid ola bilərdi, lakin gil qabları buraya aid etmək düzgün olmazdı. Belə ki, ailə mətbəxində olan qablar heç indi də o qədər şəxsiləşdirilmir. Bu baxımdan gil qabların dəfn üçün xüsusi hazırlanması fikrini məqbul saymaq olar.

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, yuxarıda təsvir olunan bokal tipli qablardan e.ə. II minilliyin ikinci yarısında və e.ə. I minilliyin birinci yarısında geniş istifadə olunsada onları tədricən oxşar təyinatlı başqa tipli qablar əvəz etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qüdrət İsmayilzadə, Bəhlul İbrahimli. Qızılburun nekropolu. Bakı, 2013, 119 s.
2. Vəli Əliyev. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977, 165 s.
3. О.А.Абибуллаев, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982. 315 с.
4. Гахраман Агаев. Шахтасты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва. 2002, 200 с.
5. Şəmsiyyə İsmayılova. Urmiya gölü hövzəsinin tunc dövrü keramikası. Bakı, 2011. 343 s.
6. М.А.Гусейнова. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. XIV-IX вв. до н.э. Баку, 1989, 127 с.
7. Г.Асланов, Б.Ибрагимов, С.Кашкай. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, 2002, 137 с.
8. Vəli Baxşəliyev. Naxçıvanın erkən dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, 2002, 125 s.

Sevinj Allahveren gizi Huseynova

GOBLETS OF NAKHCHIVAN OF THE LATE BRONZE-EARLY IRON EPOCH

SUMMARY

The epoch of late bronze-early iron is marked by several cardinal changes in the history and culture of Nakhchivan. It was during this period that new types of burials and famous cyclopean structures appeared. Handicraft, especially pottery, developed. New forms and types of ceramic products came into use. Among the kitchen and dining room vessels, goblets attract attention. Goblets are divided into two types according to their clay, shape, and ornamentation:

1. Goblets made of gray or black-gray clay, without a specially designed neck.
2. Goblets made of pink clay with a high cylindrical neck.

Goblets of the first type have scarce ornamentation; there are only parallel or wavy lines at the rim. In contrast, goblets of the second type are richly ornamented. Mostly ornaments are located on the shoulders and on the high cylindrical neck of the glasses.

The goblets of the above types existed mainly from the second half of the second millennium to the middle of the first millennium BC.

Севиндж Аллахверен кызы Гусейнова

БОКАЛЫ НАХЧЫВАНА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ - РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

РЕЗЮМЕ

Эпоха поздней бронзы-раннего железа ознаменуется несколькими кардинальными изменениями в истории и культуре Нахчывана. Именно в этот период появляются новые типы погребений и известные циклопические сооружения. Развивается ремесленничество, особенно, гончарное дело. Входит в обиход новые формы и типы керамических изделий.

Среди кухонных и столовых сосудов привлекает внимание бокалы. По глины, по форме и по орнаментацию бокалы делятся на два типа:

1. Бокалы, изготовленные из серой или чёрно-серой глины, без специально оформленной горлышки,
2. Бокалы, изготовленные из розовой глины с высокой цилиндрической горловиной.

Бокалы первого типа скудны в орнаментации, встречаются только параллельные или волнистые линии у венчика. В отличие от них бокалы второго типа богато орнаментированы. В основном орнаменты расположены на плечиках и на высокой цилиндрической горловине бокалов.

Бокалы вышеуказанных типов существовали, в основном, со второй половины II тысячелетия до середины I тысячелетия до н.э.

Şəkil 1. Birinci tip bakallar- 1,2,3;
İkinci tip bakallar- 4,5,6;
Üçüncü tip bakallar- 7,8,9.